

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سورهی حمد

سورهی حمد در مدینه نازل شد و سورهی مدنی است. البته نقل شده است که سورهی حمد یک بار هم در مکه نازل شده است؛ ولی از نظر تقسیم‌بندی سوره‌ها به مکی و مدنی، سورهی حمد جزء سور مدنی قرآن کریم شمرده شده است.

نام‌های سورهی حمد

این سوره اسم‌های متعددی دارد که شاید بعضی از آنها را کمتر شنیده باشید.

یکی از اسامی این سوره «سُورَةُ الْقُرْآنِ» است؛ به یک تعبیر الفاظ این سوره، مثل دیوارهایی می‌ماند که یک شهر را دربرگرفته است؛ مثل دیواری که شهر را از بیرون شهر جدا می‌کند و مایه‌ی حفاظت شهر است و همه‌ی شهر را دربرمی‌گیرد؛ خود سورهی حمد که حاوی همه‌ی حقایق قرآن به اختصار است، مدینه‌العلم است؛ چون کل قرآن مدینه‌العلم است؛ بنابراین سورهی حمد هم که فشرده‌ی قرآن کریم است هم مدینه‌العلم است و الفاظ این سوره به منزله‌ی دیوار این شهر تلقی می‌شود؛ لذا اسم این سوره را سُورَةُ الْقُرْآنِ گذاشته‌اند. معنای دیگرش هم منزلت است؛ سُور به معنی منزلت است؛ به دلیل منزلت والای این سوره. سُور معنای دیگرش هم شرف است؛ چون این سوره هم شریف است و هم مایه‌ی شرافت کسی است که به آن راه پیدا می‌کند و از آن بهره

می‌برد. معنای دیگر سُور ساختمان بسیار مرتفع و بسیار زیبا است. قرآن کریم در تمامیت خود و فشرده‌ی آن که سوره‌ی حمد است، ساختمان رفیع زیبایی است که «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ»^۱ هیچ نقص و کاستی‌یی در آن راه ندارد؛ یک بنای تمام‌عیار سراپا حُسن است. معنای دیگر سُور هم علامت است؛ که سوره‌ی حمد علامت حکمت الهی، قدرت الهی، علم الهی و رحمت و رأفت الهی است؛ لذا به این لحاظ هم سُور القرآن نامیده شده است. و سُور به معنای رگه‌ی دیوار هم هست. دیوار که می‌سازند؛ هر ردیف که آجرها را می‌چینند، یک رگه است سُور القرآن به این معنا هم شاید باشد؛ چون هر سوره به منزله‌ی رگه‌ای از دیوار مرتفع قرآن کریم است؛ بنابراین سوره‌ی حمد هم می‌تواند یکی از آنها تلقی شود. این یکی از اسم‌های این سوره که سُور القرآن است.

اسم دیگر این سوره «فَاتِحَةُ الْكِتَابِ» است. افتتاح کتاب تکوین و پدید آمدن عالم وجود با مقام مشیّت است. مقام مشیّت است که «خَلَقَ اللَّهُ الْمَشِيئَةَ بِنَفْسِهَا، ثُمَّ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ بِالْمَشِيئَةِ»^۲ مشیّت است که پلّه‌ی نخستین ایجاد عالم است. مقام مشیّت، منشأ همه‌ی عالم خلقت است؛ لذا مشیّت فاتحه‌ی کتاب، فاتحه‌ی الکتاب تکوین و اصل همه‌ی موجودات است. سوره‌ی حمد هم چنین نقشی در رابطه با کتاب تشریح دارد. لذا آن هم فاتحه‌ی الکتاب است؛ مثل مشیّت که فاتحه‌ی کتاب تکوین

۱. سوره‌ی فصّلت، آیه‌ی ۴۲.

۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۲۶۹ و مجلسی، بحار، ج ۴، ص ۱۴۵.

است، سوره‌ی حمد هم فاتحه‌ی کتاب تشریح است. به تعبیر دیگر به این سوره فاتحه‌ی کتاب گفته شده است چون مایه‌ی افتتاح نماز است. در هر نماز، بعد از ورود با تکبیرة الاحرام، نماز را با سوره‌ی حمد آغاز می‌کنیم. چون قرآن راجع به نماز فرمود: «كِتَاباً مَّوْقُوتاً»^۳ نماز کتاب است؛ کتابی زمان‌دار است؛ نوشته شده است و فریضه‌ای زمانمند و با زمان معین است. پس نماز کتاب است و سوره‌ی حمد فاتحه‌ی کتاب است. به این معنا هم به سوره‌ی حمد فاتحه‌ی کتاب می‌گویند. یا فاتحه‌ی کتابی است که با قلم وحی در قلب رسول الله نوشته و ثبت و نگاشته شد؛ سوره‌ی حمد فاتحه‌ی آن کتاب است. هر دو تعبیر قابل قبول است.

سومین اسمی که برای این سوره گفته شده است، «أُمُّ الْكِتَابِ» است. «أُمُّ» در زبان عربی به معنای اصل است؛ یا به معنای مجتمع و چیزی است که دربرگیرنده‌ی همه‌ی اجزاء باشد. اصل همه چیز در عالم تکوین مقام مشیت بود. مشیة الله همه‌ی اجزاء کتاب تکوین را دربرمی‌گیرد و در آن جمع است. سوره‌ی حمد هم در کتاب تدوین و تشریح چنین منزلتی دارد. به تعبیر دیگر، سوره‌ی حمد دربرگیرنده‌ی همه‌ی نسبت‌های پروردگار است. دربرگیرنده‌ی همه‌ی نسبت‌ها و اضافات الهی است. و همین‌طور دربردارنده‌ی همه‌ی نسبت‌ها و اضافات خلقی است. کتاب تدوین برای همین آمده است که هم خدا را بشناساند؛ هم خود خلق را بشناساند و بگوید که چه باید بکند؛ چه راهی را

۳. سوره‌ی نساء، آیه‌ی ۱۰۳.

باید برود و چگونه باید باشد. لذا به این اعتبار هم سوره‌ی حمد **أُمُّ الْكِتَابِ** است؛ چون دربردارنده‌ی تمام اینهاست.

اسم دیگری که برای این سوره گفته شده «اساس» است. که داریم **«لِكُلِّ شَيْءٍ أَسَاسٌ»** بعد اساس چیزهای مختلف گفته شده است؛ از جمله **«وَأَسَاسُ الْقُرْآنِ الْفَاتِحَةُ وَ أَسَاسُ الْفَاتِحَةِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»**^۴ اساس قرآن سوره‌ی فاتحه و اساس سوره‌ی فاتحه **«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»** است.

اسم دیگری که برای این سوره به کار رفته است، «سبع المثانی» است؛ یعنی هفت تایی که دو بار است؛ دو هفت تاست. این اسم به لحاظ‌های مختلف گفته شده است؛ یکی به این لحاظ که سوره‌ی حمد هفت آیه دارد و اگر دو بار نازل شده باشد؛ یک بار در مدینه، یک بار در مکه، می‌شود دو تا هفت تا، سبع المثانی. یکی از وجوهی که این سوره را سبع المثانی می‌نامند این است. به تعبیر دیگر این است که سوره‌ی حمد به صورت واجب در همه‌ی نمازهای واجب باید دو بار خوانده شود و هر بار که خوانده می‌شود، هفت آیه دارد؛ بنابراین به این لحاظ سبع المثانی گفته شده است. به تعبیر دیگر این است که در این هفت آیه‌ای که مطرح است، معمولاً فقراتش دو بار تکرار شده است. شکل ظاهرش مثلاً واژه‌ی الرحمن هم در **«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»** است، هم در آیه‌ی **«الرَّحْمَنِ**

^۴. مازندرانی، شرح فروع الکافی، ج ۳، ص ۳۴ و قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، سورة الفاتحة، الباب الاول.

الرَّحِيمِ» است. واژه‌ی الرَّحِيمِ همین‌طور. محتوای خیلی از حقایق هم دوبار تکرار شده است؛ ولو نه در قالب یک لفظِ مشابه. به این لحاظ گفته‌اند؛ چون اکثر فقراتش در سوره دو بار تکرار شده است، به آن سبع المثنی می‌گویند. به تعبیر دیگر چون کلّ قرآن سبع المثنی است و یکی از اسامی قرآن کریم سبع المثنی است و سوره‌ی فاتحه خلاصه‌ی کلّ قرآن است؛ لذا به این لحاظ سوره‌ی فاتحه هم سبع المثنی است. از منظر تکوینی مراتب عالم هفت مرتبه است و در قوس نزول یک بار و در قوس صعود بار دیگر این هفت مرتبه طی می‌شود. پس می‌شود دو تا هفت تا، سبع المثنی، و حقیقت همه‌ی آنها همان مقام مشیت است که اشاره کردیم. سوره‌ی حمد هم در کتاب تدوین به منزله‌ی مشیت در کتاب تکوین است. و همین‌طور گفته شده است که در سَبْعُ المَثَانِي، مَثَانِي از ثناء به معنی ستایش گرفته شده است که سوره حاوی ستایش‌های مکرر خدای متعال است.

سوره‌ی حمد اسم‌های زیادی دارد. مثلاً سورهٔ كَنْزٍ یا سورهٔ الوافیة یا سورهٔ الکافیة اینها اسم‌های دیگری است. این که گنج است؛ این که وافی و کافی است؛ به خاطر این است که همه‌ی آنچه در همه‌ی عوالم است و همه‌ی معارفی که در کلّ قرآن وجود دارد، در این سوره جمع شده است. بنابراین این سوره را می‌شود کنز یا وافیه یا کافیه هم دانست.

حمد اسم دیگر این سوره است. همان‌طور که می‌دانید محور نخستین بحث‌های این سوره حمد الهی است؛ «الْحَمْدُ لِلَّهِ»؛ بعد این «الله» معرفی می‌شود؛ «رَبُّ الْعَالَمِينَ» است؛ رَحْمَان است؛ رَحِيم

است؛ «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» است؛ پس محور بخش نخستین سوره، بحث حمد است و لذا سوره‌ی حمد نامیده شده است.

به این سوره «سُورَةُ الشُّكْرِ» هم گفته شده است.

«سُورَةُ الدَّعَاءِ» و «سُورَةُ تَعْلِيمِ الْمَسْأَلَةِ» هم گفته شده است؛ چون این سوره دعا و درخواست از

خدا و نحوه‌ی طرح درخواست و خواستن از خدا را هم می‌آموزد؛ در نیمه‌ی دومش «إِهْدِنَا الصِّرَاطَ

الْمُسْتَقِيمَ»^۵ «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ»^۶ طرح درخواست می‌شود. می‌آموزد که قبل از درخواست

باید خدا را حمد کرد، به خاطر الطاف الهی و به خاطر خوبی‌هایی که خدا دارد. قبل از این که

انسان چیزی را خواهش کند، عطاهای قبل را به یاد بیاورد؛ خوبی‌های عطاکننده را به یاد بیاورد و

اظهار کند و بعد با چه زبانی درخواست کند و درخواست‌ها چه باشد. خواسته‌ی ما چه باشد که

می‌خواهیم از خدای متعال درخواست کنیم. درخواست‌هایی در این افق باشد که «إِهْدِنَا الصِّرَاطَ

الْمُسْتَقِيمَ».

۵. سوره‌ی حمد، آیه‌ی ۶.

۶. سوره‌ی حمد، آیه‌ی ۷.

«سورةُ الصَّلَاةِ» هم یکی از اسم‌های این سوره است که به خاطر وجوب خوانده شدن آن در همه‌ی نمازهاست؛ که عرض کرده‌ایم «**لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ**»^۷ هیچ نمازی نیست مگر با خوانده شدن فاتحه‌ی کتاب یعنی سوره‌ی حمد. به لحاظ دیگر چون حقیقت نماز و نماز حقیقی همان توجه به خدا و طرح نیازمندی و ابراز نیاز در محضر خداست، محتوای آموزه‌های این سوره هم دربرگیرنده‌ی همین‌ها است. لذا سورةُ الصَّلَاةِ هم نامیده شده است.

این سوره اسم‌های زیادی دارد. شاید این همه اسم راجع به این سوره نشنیده بودید.

این سوره «سورةُ الشِّفَاءِ» هم نامیده شده است. چون این سوره شفای هر درد است. از امام باقر علیه السلام حدیث است که «**مَنْ لَمْ يُبْرِئْهُ الْحَمْدُ، لَمْ يُبْرِئْهُ شَيْءٌ**»^۸ کسی که سوره‌ی حمد او را از بیماری یا گرفتاری نجات نمی‌دهد، هیچ چیز دیگر هم او را نجات نخواهد داد. بنابراین چنین نقش اکسیری‌یی دارد. یا امام صادق علیه السلام فرمودند: «**لَوْ قَرَأْتَ الْحَمْدَ عَلَى امِيَّتٍ سَبْعِينَ مَرَّةً ثُمَّ رُدَّتْ فِيهِ الرُّوحُ مَا كَانَ ذَلِكَ عَجَبًا**»^۹ اگر هفتاد بار سوره‌ی حمد را به جنازه‌ی یک مرده خواندی و روح به او برگشت و زنده شد و بلند شد، چیز عجیبی نیست؛ چیز خیلی خارق‌العاده‌ای نیست. خیلی حرف در اینجاست که این سوره چه کار می‌کند و چه نقشی در تکوین ایفا می‌کند. اگر حق تلاوت این

^۷ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۱۵۸..

^۸ کلینی، کافی، ج ۴، ص ۶۵۶ و حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۲۳۱.

^۹ مجلسی، بحار، ج ۸۹، ص ۲۵۷ و فیض کاشانی، وافی، ج ۹، ص ۱۷۵۵.

سوره ادا شود، چه می شود که بحث دیگری است. فعلاً در مقام بیان اسامی این سوره ی مبارکه بودیم.

این مروری بر اسامی این سوره بود که خیلی هم به مقصد ما ارتباط ندارد؛ چون ما دنبال چیز دیگری هستیم؛ ولی خواستم اگر جایی برخورد کردید، بدانید که این سوره با همه ی این اسمها خوانده شده است و با این اسمها آشنا باشید.

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ